

94(477) 08(082)

В 42

ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ

**Матеріали всеукраїнської наукової конференції,
присвяченої 66-й річниці Перемоги,
20-річчю Незалежності України
(Кривий Ріг, 22 квітня 2011 р.)**

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Проходять десятиліття, але Друга світова війна залишається важливішою частиною історичної пам'яті людства. Вона фактично стала тією межею в історії багатьох народів, яка змінила картину світу, його політичну карту. Події 1939–1945 рр. продовжують займати особливе місце і в пам'яті та свідомості різних поколінь українців. Нинішнє українське суспільство все ще надто тісно і міцно пов'язане з воєнною минувиною. Адже полум'ям тієї війни опалена кожна українська родина. Для молоді XXI століття вона вже стала історією, яка має навчити її жити у сучасному світі та будувати своє майбутнє, як зазначав Олександр Довженко: «Сучасне – завжди на дорозі з минулого у майбутнє».

Сучасна молодь вивчає цей період історії переважно з друкованих видань або дізнається про воєнне минуле з переказів тих, хто про неї чув та від очевидців. Зрозуміло, що у спогадах різних соціальних груп та вікових категорій населення Друга світова війна не може бути однаковою: є люди, які пройшли війну на фронті, є такі, що пережили її в тилу, є «діти війни», є повоєнне та післявоєнне покоління, що дізналися про війну безпосередньо від її учасників. Саме тому, вивчення молодим поколінням українців воєнного минулого українського народу має бути пов'язаним із формуванням та збереженням історичної пам'яті про події 1939–1945 рр., які стали для більшості представників старших поколінь невід'ємною частиною їхнього світосприйняття.

Серед пріоритетних напрямків державної політики розвитку освіти в Україні вказано на необхідність формування національних та загальнолюдських цінностей на всіх етапах навчання дітей та молоді. Держава взяла на себе обов'язок забезпечити «виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, сучасної європейської цивілізації» і здатна зберегти та збагатити українські культурно-історичні традиції [3, с. 691]. Національний характер освіти в Україні сьогодні значно піднімає престиж суспільних наук й вимагає від викладача особливої уваги до виконання означених державних завдань. До того ж «специфічною особливістю сучасної світової соціокультурної ситуації в суспільстві є звернення до людини, її внутрішнього світу, духовності і моральності, бо саме людина є початком і кінцевою метою процесу розвитку цивілізації [15, с. 29]». Тому метою даної статті стало з'ясування аксіологічних аспектів формування національної пам'яті сучасної української молоді про Другу світову війну. Аксіологія – це вчення про цінності та мотивацію людської діяльності. Саме ціннісні орієнтації формують стійке ставлення особистості до системи знань, її духовного розвитку та суспільної поведінки. Аналіз останніх публікацій щодо окресленої проблематики свідчить про те, що більшість як вітчизняних, так і зарубіжних авторів цінностями вважають ключові життєві орієнтири, спонукальні механізми людської діяльності, результати історичного розвитку суспільства (матеріальну й духовну культуру) [16, с. 58] Вчені справедливо зазначають, що в демократичних суспільствах на найчільнішому місці перебувають національні цінності, які втілюють у собі загальнолюдський зміст [4; 11; 12; 15; 16; 18]. В центрі аксіологічного підходу до пізнання історії перебуває конкретний індивід з його правом на життя, свободу мислення й участь у функціонуванні соціальної політики, з повагою до себе і до «іншого», і до «інакшого». Саме тому історик Л. Зашкільняк вважає, що в конструюванні історичних знань «вкрай необхідним видається акцентувати увагу на антропологічних вимірах історичного часу та простору [4, с. 69]». Отже, зміст історичних курсів може бути тільки гуманістичним, що дозволяє реалізувати аксіологічний (ціннісний) підхід, що означає прищеплення загально-

людських морально-етичних цінностей та вироблення на їхній основі особистісної системи оцінювання історичних подій, діячів, явищ тощо [12, с. 11].

У цьому зв'язку дослідження історії Другої світової війни учнівською молоддю перетворюється у важливий компонент навчання, виховання і розвитку особистості та є носієм цінностей сучасного українського суспільства. Саме тому у вітчизняному інтелектуальному середовищі сьогодні відбувається активний процес перегляду причин, подій і результатів Другої світової війни. Вважається, що погляди на вітчизняну історію воєнної доби здатні як дезінтегрувати українське суспільство, так і об'єднати його [13, с. 45]. Прагнути до консолідації, сучасна українська спільнота намагається, передусім, знайти спільність в оцінках власної історії цього періоду. Дослідники зазначають, що реалізації даного завдання заважає, передусім, політична та мілітарна історія, що й досі домінує у сучасних підручниках (як для середньої так і для вищої освіти) з історії України. Вони стверджують: «Підручник, педалюючи на подіях мілітарної історії, не бере до уваги, що всяка війна – це не лише бойові дії, а й *стратегії виживання людей*, чіє життя не переривалося попри трагедію війни [12, с. 13]». Вимагаючи *демілітаризації* історичної освіти, дослідники не прагнуть до відмови вивчення історії війн взагалі. Цей процес пропонується направити на деміфологізацію, деромантизацію, дегероїзацію війни як історичного явища. Наприклад, російська дослідниця О. Стрелова пропонує переакцентувати увагу викладачів та учнівської молоді з військово-тактичних і політичних аспектів воєнних конфліктів на соціальні, духовно-моральні, етнокультурні, психологічні грані війни [14, с. 24]. До деромантизації світових війн ХХ століття закликає український дослідник О. Удод. «Принцип деромантизації історії війни, – пише він, – означає, насамперед, відмову від невиправданої героїзації окремих подій, історичних діячів, явищ; повернення до реальних, максимально об'єктивних оцінок подій або вчинків без піднесеного емоційного ставлення до них [17, с. 46]». Такий підхід дає можливість засудити будь-яку війну взагалі, доводячи її ненормальність і протиприродність. Сучасне покоління українців має усвідомлювати, що війна є складним особистісно-психологічним феноменом. Вона суперечить духові людського співжиття. Її вивчення потребує досліджень, передусім, соціальної сфери буття у складних екстремальних для будь-якої людини умовах, бо війна – це не тільки військові дії, а й життя тилу, трагедія військовополонених, підпільна боротьба з колабораціонізм. Автори нещодавно опублікованого «Проекту концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну» поставили за мету «показати нелюдську жорстокість цілої армії карателів, які розстрілювали сотні тисяч солдатів, показати, як у концтаборах сиділи мільйони в'язнів, яких охороняли війська НКВС, показати брутальність полководців сталінської школи, які залили солдатською кров'ю поля битв [7, с. 17]». Наріжним каменем своєї концепції вони вважають те, що саме народ, прості солдати-окопники принесли нам перемогу над фашизмом. Реалізації аксіологічного принципу формування національної пам'яті сучасної української молоді про Другу світову війну допоможе також позиція, яку висловив історик Я. Грицак. Він пише: «Головна ідея – перенесімо акценти з перемоги, героїв на акцент війни як трагедії жертв. Герої роз'єднують, а жертви об'єднують. Шукаймо спільних жертв [2]».

Історики спрямовують дослідження проблем Другої світової війни на розкриття аксіологічної складової ще й тому, що даний історичний період мав наслідки, які справили великий вплив на подальшу долю українського суспільства. Як зазначає професор О. Є. Лисенко: «Війни спричиняють смерть мільйонів людей, негативно впливають на економіку й соціокультурну сферу обох воюючих сторін... значно погіршується матеріально-побутове становище населення... зростає до катастрофічних розмірів зубожіння, голод, вимушені міграції та інші явища. Та найбільш трагічним ... негативним наслідком війни є морально-психологічний шок, пережитий внаслідок втрати близьких і рідних чи їх каліцтва, терору з боку агресора-окупанта, репресій своєї влади, інших катаклізмів [10, с. 15]». Тому варто взяти до уваги висновки, зроблені у «Проекті концепції національної пам'яті

українського народу про Другу світову війну, а саме: «Друга світова війна... перекріила життя багатьох, примусила переглянути систему попередніх цінностей... Війна... вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід у їхній пам'яті [9, с. 6]».

Таким чином, метою демілітаризації змісту історії є формування у дітей та молоді *негативного образу війни*, актуалізація знань про її руйнівні наслідки для особистості, суспільства, країни, культури, цивілізації (ветеранів Третьої світової не буде...). Саме таке ставлення, як стверджують українські історики, «зобов'язує нас поруч із жертвними подвигами показати лихоліття та фізичні й матеріальні втрати і згадані стратегії виживання, особливо коли йдеться про мирне населення [12, с. 14]».

Але на переважно негативному матеріалі неможливо створювати національну пам'ять. Більшість сучасних українських істориків впевнені у тому, що незважаючи на всі страждання, які випали на долю українського народу, не слід ігнорувати позитивну складову людського буття періоду Другої світової війни. Як стверджують Д. Веденєєв, О. Лисенко: «Шанування переможців є консолідуючим чинником сучасного українського суспільства, засобом недопущення непорозумін між поколіннями громадян України як однієї із засад стабільності й безпеки. Ми не маємо права ставити під сумнів роль попередніх поколінь, які військовими та трудовими зусиллями довели саме справедливий та глибоко *вітчизняний* характер цієї війни. Зневага до жертв і страждань людей, які вели ту війну, передовсім, за «олтарі та домівки» (за висловом Цицерона) викличе розкладання гуманістичного стрижня сучасного суспільства, без чого його тривале існування не є гарантованим [1]. Отже, для українській молоді є головним «зберегти пам'ять про війну як визвольну, справедливую, народну [6, с. 12]», стверджуючи, передовсім, що цей період історії України був важливим етапом національної боротьби за незалежність, подією, що залучила наш народ до спільноти націй, які боролися і перемогли нацизм. Як пише видатний український історик М. В. Коваль: «У своїй переважній більшості він знайшов сили, щоб піднятися на боротьбу проти поневолювачів. Війна проти гітлерівських завойовників була народною, справді «українською», навіть всеукраїнською», оскільки фашисти оголошили її не тільки українській, а й усьому українському. В свою чергу, населення боролось за існування українського етносу, України як такої. Десятки мільйонів українців однозначно й рішуче заявили про неприйняття ідеології фашизму, оголосили йому боротьбу не на життя, а на смерть [5, с. 322]».

При формуванні національної пам'яті учнівської молоді про Другу світову війну варто також не забувати про те, що протягом 40 місяців – із 22 червня 1941 по жовтень 1944 р. – Україна була найважливішим театром воєнних дій. На її території, як і взагалі на південному відтинку чотирьохтисячкілометрового радянсько-німецького фронту, відбувалися найбільші й, за наслідками своїми, вирішальні операції. Саме тут відбулися великомасштабні й доленосні операції 1941–1944 рр. З 15 фронтів, що діяли у період війни, більше половини очолили маршали та генерали – українці за походженням.

Дії регулярних військ на українському театрі воєнних дій поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою як радянського, так і суто національного характеру. Україна відрядила до Збройних сил СРСР, формувань радянських партизанів не менш як 6 млн. своїх синів і дочок. На заході республіки десятки тисяч їх вплилися в Українську повстанську армію, місцеві загони якої нерідко навіть усупереч політичним розрахункам керівництва ОУН чинили опір окупантам. Українці, як і взагалі вихідці з України, брали активну участь у боротьбі з фашизмом в інших країнах, на інших фронтах війни [5, с. 316]. Успіхи на фронті з 1943 р. забезпечувалися небувало зрослою военно-промисловою базою, яка внаслідок евакуації в тиллові райони країни збагатилася найціннішим устаткуванням українських підприємств.

У роки Другої світової війни стали широко відомі твори Олександра Довженка й Володимира Сосюри, Олександра Корнійчука й Юрія Яновського, Олени Теліги й Олега Ольжича, Олександра Шовкуненка й Василя Касіяна, Бориса Лятошинського й Левка Ревуцького.

Допомагала визволенню України і православна церква. Віруючі до фонду допомоги Червоної Армії збирали гроші, харчі, різні речі. За організацію цієї акції медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне» були нагородженні в Київській і Дніпропетровській областях по 11 священників, у Ворошиловградській – 8, Полтавській – 5, Харківській – 4 [8, с. 6].

Особливу роль у популяризації у світі культурних надбань України відіграла українська зарубіжна громада. Добре знайми за рубежом саме під час війни проти фашизму стали наукові здобутки багатьох українських учених. Відкриттям для зарубіжного наукового світу стали імена Миколи Боголюбова, Олександра Богомольця, Євгена Патона, Володимира Філатова та багатьох інших, які збагатили своїм доробком не тільки вітчизняну, а й світову науку. Не припиняло своєї діяльності в роки війни й Українське товариство культурних зв'язків із закордоном. У 1945 р. воно мало контакти з 200 зарубіжними організаціями та окремими особами. Досягнення української культури в країнах антигітлерівської коаліції сприймалися як вияв масового антифашизму, величю духу, незламної вдачі українського народу [5, с. 317].

Отже, на прикладах трагедії і героїзму безприкладного боріння в ім'я виживання української нації сучасна молодь має усвідомлювати, що війна проти гітлерівських завойовників була народною, справді «українською», навіть всеукраїнською, оскільки фашисти осягли її не тільки Україні, а й усьому українському [5, с. 322].

Сучасні історики також зазначають, що формування історичної пам'яті про події середини ХХ століття. можливе за умов гуманістичної спрямованості вивчення наслідків Другої світової та Великої Вітчизняної воєн для українського населення. Незважаючи на всі страждання, які випали українському народу, період Другої світової війни був важливим етапом формування сучасної незалежної України. Більшість українців опинилась в одній державі на своїй етнічній території. Завершилося формування існуючих кордонів країни, за рахунок чого покращилося геостратегічне розташування України в Європі. У червні 1945 р. Україна посіла місце серед країн – засновників ООН. Таким чином світова спільнота визнала заслуги українців у боротьбі з нацизмом.

Сьогодні вчені переконані, що формування історичної пам'яті про події середини ХХ століття. сприятиме реалізації такого важливого завдання, як становлення політичної нації в Україні [2, 36]. Важливим чинником цього процесу залишається історична наука. Перспективним напрямом нового розуміння проблем Другої світової війни за допомогою аксіологічного підходу історики вважать військову антропологію, що орієнтована на дослідження картин світу, знакових систем та основоположних форм людської поведінки, здебільшого прихованих і не сформульованих чітко [10, с. 10]. Останнім часом набувають все більш широкого застосування методи «історії повсякденності» з її увагою до «малих життєвих світів», застосуванням методів соціології, історичної демографії, антропології, соціальної психології. Сучасні дослідники стверджують, що «всі зрізи історії... варто навчитися розуміти таким чином, щоб вони були способами проникнення до життєдіяльності людей епохи, яка вивчається. Мається на увазі... розкриття у всіх галузях людської діяльності істотних рис структури особистості, способів її світосприйняття, самосвідомості й поведінки [1]». Отже, для науки однаково важливими є будь-які результати: і позитивний, і негативний, і комбінований. Щодо самої концепції Другої світової війни, то, як вважає дослідник І. М. Симоненко, «найбільш придатним і перспективним виглядає приєднання України до загальноєвропейської оцінки історії цієї трагічної події в історії людства. Адже акцентування уваги саме на гуманітарних аспектах результатів війни, її деромантизації, яке превалує у європейських наукових дослідженнях, освітніх програмах і культурній практиці, повністю відповідає вітчизняним завданням. Політично і економічно об'єднана Європа намагається поєднати історичне минуле усіх своїх націй. Тому саме не військові здобутки, а людський вимір цієї глобальної трагедії зближує нас з європейським соціумом [13, с. 53].»

Отже, формування національної пам'яті української молоді про Другу світову війну передбачає, передусім, виховання толерантності, співдружності, прагнення до розумних компромісів, поваги до культурних, релігійних, національних традицій, а також формування громадянськості, досвіду конструктивної взаємодії людей з різними культурними цінностями та соціальним положенням. Пріоритетними для молодих громадян має стати бажання не допустити більше ніколи повторення подібних жаклих подій, вирішення конфліктних ситуацій мирним шляхом.

Література та джерела:

1. Веденєєв Д., Лисенко О. До проблеми формування наукової концепції історії України періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн / Д. Веденєєв, О. Лисенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: memory.gov.ua/ua/300.htm
2. Грицак Я. Українців об'єднає пам'ять про спільних жертв, а не героїв / Я. Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vgolos.com.ua/politic/koments/105.htm
3. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упоряд. О. О. Любар. – К.: Знання, 2003. – 766 с.
4. Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення / Л. Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н. Яковенко. – К.: Вид – во імені О. Теагі, 2008. – С. 66–83.
5. Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній Війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
6. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Укр. істор. журнал. – 2000. – № 4. – С. 3–19.
7. Король В. Проект концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну / В. Король // Історія в школі. – 2009. – № 10. – С. 17–20.
8. Король В. Проект концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну / В. Король // Історія в школі. – 2010. – № 1. – С. 1–6.
9. Король В. Проект концепції національної пам'яті українського народу про Другу світову війну / В. Король // Історія в школі. – 2010. – № 4. – С. 1–8.
10. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–16.
11. Надеєва Е. П. Развитие ценностных ориентаций учащихся в процессе исторического образования / Е. П. Надеєва // История и обществоведение в школе. – 2005. – С. 47–50.
12. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали II круглого столу Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / Зведення та упорядкування пропозицій: Наталя Яковенко. – К., 2009–28 с.
13. Симоненко І. М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / І. М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4. – С. 44–54.
14. Стрелова О. Демілітаризація судьби / О. Стрелова // История. – 2006. – № 14. – С. 24–39.
15. Фрейман Г. Аксиологічні засади предметної компетентності як основа реалізації змісту історичної освіти / Г. Фрейман // Історія в школі. – 2007. – № 11/12. – С. 28–32.
16. Уаод О. Аксиологічний підхід при формуванні змісту сучасної шкільної історичної освіти / О. Уаод // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог / Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 55–62.
17. Уаод О. Деромантизація історії світових воєн ХХ ст.: методологічні аспекти / О. Уаод // Історія в школах України. – 2005. – № 1. – С. 45–50.

Марінченко О. О.,

аспірант,

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара.

Наук. кер.: д.і.н. проф. Іваненко В. В.

Еволюція поглядів радянського керівництва на військовополонених Червоної Армії напередодні і під час Другої світової війни

Сутність відношення радянського керівництва до власних солдат та командного складу, що потрапили в полон, була викладена ще в довоєнному законодавстві.

Радянські закони і практика правосуддя мали звинувачувальний характер відносно тих військовослужбовців, що добровільно здалися в полон. Так, стаття 193 Кримінального Кодексу 1926 р. передбачала вищу міру покарання з конфіскацією майна за здачу в полон, якщо це не було викликано бойовою обстановкою. Переслідуванню не підлягали ті військовослужбовці, які потрапили в полон за обставин, незалежних від